

บทที่ ๕

บทสรุป และข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง “การจัดการความรุนแรงในครอบครัวเชิงพุทธบูรณาการ” ครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ตั้งวัตถุประสงค์ไว้ ๓ ประการ ได้แก่ เพื่อศึกษาสภาพปัญหา แนวคิด และรูปแบบการจัดการความรุนแรงในครอบครัว เพื่อศึกษาวิเคราะห์การจัดการความรุนแรงในครอบครัวตามแนวพระพุทธศาสนา และเพื่อนำเสนอแนวทางในการจัดการความรุนแรงในครอบครัวเชิงพุทธบูรณาการ การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) ร่วมกับการสัมภาษณ์เชิงลึก (In Depth Interview) ทั้งแบบเผชิญหน้า และผ่านโทรศัพท์ทางไกล รวมถึงทางจดหมายอิเล็กทรอนิกส์ (e-mails)

ทั้งนี้ผู้วิจัยได้ค้นคว้าข้อมูลจากแหล่งข้อมูลทุติยภูมิในหนังสือ ตำรา บทความ งานวิทยานิพนธ์และงานวิจัยต่างๆ รวมถึงการสัมมนาทางวิชาการ และข้อมูลที่สัมพันธ์กันทางอินเทอร์เน็ต และสื่อโทรทัศน์ ของทางตะวันตก ตะวันออก-ไทย ร่วมกับการค้นคว้าข้อมูลจากแหล่งข้อมูลปฐมภูมิ ในคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยเน้นศึกษาในพระสูตรตันตปิฎก อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และจากแหล่งข้อมูลทุติยภูมิ คือ วรรณกรรมผลงานของนักปราชญ์ชาวพุทธในพระพุทธศาสนา เป็นต้น

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ด้วยวิธีการดังกล่าวข้างต้น ทำให้ผู้วิจัยได้บทสรุป และข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๑ บทสรุป

การศึกษาวิจัยเรื่อง “การจัดการความรุนแรงในครอบครัวเชิงพุทธบูรณาการ” ดังกล่าว ทำให้พบประเด็นคำตอบที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ดังต่อไปนี้

การศึกษาแนวทางการจัดการความรุนแรงในครอบครัวเชิงพุทธบูรณาการ ผู้วิจัยได้ศึกษาใน ๒ ประเด็นใหญ่ ได้แก่ แนวคิด แนวทาง และการดำเนินการในการจัดการความรุนแรงในครอบครัวของทางตะวันตก ตะวันออก และผู้เกี่ยวข้องในสังคมไทย และการจัดการความรุนแรงในครอบครัวตามแนวพระพุทธศาสนา ซึ่งในประเด็นแนวคิด แนวทาง และการดำเนินการในการจัดการความรุนแรงในครอบครัวของทางตะวันตก ตะวันออก ทำให้ทราบถึงแนวคิดเกี่ยวกับความขัดแย้งและความรุนแรงในครอบครัวของทางตะวันตก และตะวันออกซึ่งรวมถึงมุมมอง แนวคิด

ของนักปราชญ์และนักวิชาการชาวพุทธไทยและต่างชาติ ในข้อปลีกย่อยต่างๆ อาทิ ความหมายของความขัดแย้งโดยทั่วไปและความขัดแย้งในครอบครัว ความหมายและสภาพปัญหา รวมถึงประเภทของความรุนแรงในครอบครัว นอกจากนั้นยังทำให้ทราบถึงปรากฏการณ์ความรุนแรงในครอบครัวที่มีอยู่ในสังคมโลกและสังคมไทยต่อเนื่องจากในอดีตจนถึงปัจจุบัน การดำเนินการต่างๆ จากภาพสะท้อนของปรากฏการณ์ความรุนแรงในครอบครัว ผลกระทบจากความรุนแรงในครอบครัว สาเหตุแห่งความรุนแรงในครอบครัว และแนวทางการเปลี่ยนความขัดแย้งให้เป็นไปในทางสร้างสรรค์ สรุปได้เป็นแนวทางในการแก้ไข เยียวยา และการป้องกันความรุนแรงในครอบครัว ส่วนในประเด็นการจัดการความรุนแรงในครอบครัวตามแนวพระพุทธศาสนา ทำให้ทราบถึงความรุนแรงในครอบครัวตามมุมมองของพระพุทธศาสนา แนวคิดจากหลักธรรมต่างๆ ที่สามารถนำมาจัดการกับความรุนแรงในครอบครัวได้ โดยการศึกษาแนวทางจากพระไตรปิฎก-อรรถกถา ร่วมกับการวิเคราะห์ความรุนแรงในครอบครัวครั้งพุทธกาล ทำให้ได้วิธีการในการจัดการความรุนแรงในครอบครัวตามแนวทางพระพุทธศาสนา

เมื่อนำเอาการศึกษาใน ๒ ประเด็นหลักข้างต้นมาวิเคราะห์และสังเคราะห์เข้าด้วยกัน ในแง่มุมต่างๆ ของทางตะวันตก ตะวันออกและในพระพุทธศาสนา ก็นำมาเปรียบเทียบความเหมือนหรือความคล้ายคลึงและความแตกต่างระหว่างการจัดการความรุนแรงในครอบครัวทั่วไป กับแนวพุทธในมิติของวิธีการแก้ไข การป้องกัน และการเยียวยา ได้ภาพรวมโดยสังเขป ดังต่อไปนี้

๑. วิธีการแก้ไข

ก) ทางด้านจิตวิทยา : แนวคิดตะวันตกแนะนำให้ปัจเจกรู้จักแก้ปัญหาความคับข้องใจด้วยตนเอง และรู้จักหาที่ปรึกษาที่ไว้ใจได้ สอดคล้องกับการใช้หลักความเป็นมิตรดีแก่ตนเองในแนวพุทธตามหลักกัลยาณมิตรธรรม แต่พุทธมีความเด่นในเรื่องวิธีฝึกฝนบ่มเพาะ จัดเถาจิตใจด้วยตนเองด้วยพรหมวิหารธรรมในการแก้ไขปัญหาความรุนแรงให้ทุเลาลง

ข) ทางด้านสังคมวิทยา

(๑) แนวคิดตะวันตกส่งเสริม ความเท่าเทียมกันทางเพศตามทฤษฎีอะโนมีของเมอร์ตัน โดยให้ทั้งเพศหญิงและเพศชายต่างฝ่ายต่างเคารพในหน้าที่และบทบาทของกันและกัน สอดคล้องกับหลัก ทิศ ๖ และฆราวาสธรรมในแนวพุทธ

(๒) แนวคิดทั้งตะวันตก และตะวันออกส่งเสริมการเอาชนะความรุนแรงโดยไม่ใช้กำลังตามทฤษฎีไร้ระเบียบของเอดเวิร์ด ลอร์เรนซ์ และตำราพิชัยสงครามของซุนหวู่ นอกจากนั้นยังส่งเสริมให้มีการฝึกกำลังกันแบบที่คำนึงผลประโยชน์ร่วมกันตามทฤษฎีตะแกรงแห่ง

ความสัมพันธ์ (ชนิดที่ ๔) ของเวย์น อี.เบเกอร์ สอดคล้องกับหลักสาราณียธรรมในแนวพุทธ และส่งเสริมให้มีการใช้กระบวนการทางปัญญาด้วยการฟังอย่างลึกซึ้งซึ่งตามทฤษฎีด้วย ของออกโต้ ซี. ชาร์เมอร์ และการสนทนาแบบโบทัม สอดคล้องกับหลักพรหมวิหารธรรมและวัชชือปธานิยธรรม ในแนวพุทธ ในส่วนของความต่าง พุทธมีแนวทางในการหล่อหลอมจิตใจให้ลดละตัวตนเพื่อส่วนรวม

ค) ทางด้านเศรษฐกิจ : ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพระราชดำริของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีความสอดคล้องกับหลักทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ ๔ ในแนวพุทธ แต่ พุทธมีความโดดเด่นในแนวทางควบคุมความต้องการที่เกินขอบเขต การฝึกฝนปรับปรุงตนในการ ดำเนินชีวิตร่วมกันอย่างถูกต้องเหมาะสม ด้วยหลักการมีสัมมาทิฐิ หลักทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ ๔ สาราณียธรรมและสังคหัตถุธรรม ทิศ ๖ รวมลงเป็นทาน-ศีล-ภาวนา

ง) ทางด้านความสัมพันธ์ระหว่างสามภิกขุ : แนวคิดตะวันออกเน้นให้หลักถึงความเกื้อหนุนกลายเป็นความขัดแย้งสะสมในใจ รวบรวมประทุพเป็นความรุนแรงตามทฤษฎีชนก ของชัยวัฒน์ สถาอานันท์ สอดคล้องกับการผสานหลักธรรมในแนวพุทธร่วมแก้ไข ได้แก่ ทิศ ๖ เบญจศีล-เบญจธรรม ฆราวาสธรรม-สมธรรม พรหมวิหารธรรม และกัลยาณมิตรธรรม

๒. การป้องกัน

ก) ทศนคติต่อความรัก : แนวคิดทั่วไปและแนวพุทธมีความเหมือนกันว่า หาก ทศนคติในเรื่องของความรักของแต่ละปัจเจกไม่สอดคล้องกับชีวิตจริง ก็สามารถก่อให้เกิดความ รุนแรงได้ง่าย ขณะที่แนวทางของพุทธมีความเด่นต่างออกไปตรงหลักธรรมที่ใช้หล่อหลอมปัญญา ให้มีความยืดหยุ่น อภัยซึ่งกันและกัน ไม่ทำลายน้ำใจกัน มีความซื่อสัตย์ต่อกัน และรู้จักปรับตัวเข้าหากัน (ด้วยหลักฆราวาสธรรม) แบ่งปันกันบริโภคใช้สอย (สาราณียธรรม) ใช้ถ้อยคำอ่อนหวาน ไพเราะต่อกัน ให้กำลังใจกัน (สังคหัตถุธรรม) มีเมตตากรุณา มุทิตา อุเบกขา (พรหมวิหารธรรม) มีความเข้าใจลึกซึ้งในคุณค่าที่แท้จริงของความรัก ซึ่งสามารถป้องกันความรุนแรงต่อกันได้เป็นอย่างดี

ข) หลักการใช้ชีวิตคู่ : แนวคิดของอิสลามและพุทธมีความคล้ายคลึงสอดคล้องกันในแง่ที่ว่า ความรักมิใช่สิ่งสำคัญที่สุดของการใช้ชีวิตร่วมกันฉันสามีภรรยา แต่มีปัจจัยอื่นๆ อีกหลาย ประการ อาทิ ความเมตตา ความเสียสละ ความเอื้ออาทร เอาใจใส่ต่อกัน ความรู้และความเข้าใจกัน การให้อภัย และการเปิดใจกว้าง ฯลฯ ที่เป็นส่วนประกอบในการใช้ชีวิตร่วมกันได้อย่างยั่งยืน ทฤษฎีตะวันตกที่มีความโดดเด่นคือ ทฤษฎีสามเหลี่ยมแห่งรักของโรเบิร์ต สเติร์นเบิร์ก สามารถ นำมาผสมผสานกลมกลืนได้ดีกับแนวพุทธ

ค) หลักความเสมอภาค : แนวคิดตะวันตกและพุทธมีความสอดคล้องกันตามทฤษฎีอะโนมีของ เมอร์ตัน และทิส ๖ ดังกล่าวไว้แล้วในทางสังคมวิทยา แต่พุทธมีความโดดเด่นที่การเน้นความเสมอภาคในทางคุณธรรมระหว่างชายหญิงโดยเฉพาะสามีภรรยา มิใช่ความเสมอภาคทางสิทธิที่มีการเรียกร้องกันจนเกินขอบเขตของความเป็นครอบครัวเดียวกัน

๓. การเยียวยา : อิสลามและพุทธมีแนวคิดสอดคล้องกันเรื่องการเยียวยา โดยอิสลามเน้นการเยียวยาความอิจฉาริษยาและความโกรธอันเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความรุนแรง ซึ่งในทางพุทธเป็นส่วนหนึ่งของสภาพจิตฝ่ายร้าย ๓ สิ่ง คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ (ปัญญาธรรม) แต่พุทธมีความโดดเด่นที่ต่างออกไปในเรื่อง “อภัยทาน” และมีเครื่องมืออันทรงประสิทธิภาพในการเจริญสติให้เกิดปัญญาโดยการหมั่นสวดมนต์ ทำสมาธิเป็นประจำ

เมื่อนำผลการเปรียบเทียบดังกล่าวมาสังเคราะห์ร่วมกับผลการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของบุคคลในครอบครัวเดี่ยว ๕ รายที่มีมาตรฐานความเป็นอยู่ในระดับค่อนข้างต่ำ ระดับกลาง และระดับค่อนข้างสูงในบางรายจากการสัมภาษณ์เชิงลึก ก็ทำให้ได้แนวทางการจัดการความรุนแรงในครอบครัวเชิงพุทธบูรณาการในรูปแบบของการผสานจุดร่วมและจุดเสริมของทุกแนวทางเข้าด้วยกัน เป็นกระบวนการจัดการในเชิงพุทธบูรณาการที่เป็นรูปธรรมขึ้นในมิติของการแปรเปลี่ยนความขัดแย้งที่ไม่ลงรอยกันให้เป็นความเข้าใจอันดีต่อกัน (Transformation) ซึ่งมีวิธีการบ่มเพาะจิตใจ ความเป็นปกติในพฤติกรรมทางกาย และการใช้ศิลปะและการระวังรักษาจิตใจในทางการสื่อสารกันแบบมีเหตุผลมีสติปัญญาอันประกอบด้วยความเมตตากรุณา การวางอุเบกขา ด้วยการตั้งใจฟังสิ่งที่แต่ละฝ่ายต้องการสื่อถึงกันอย่างลึกซึ้งโดยไม่ด่วนตัดสินใจหรือตีความบนพื้นฐานของตนเองที่ประกอบด้วยอารมณ์และประสบการณ์ส่วนตัว อันจะก่อให้เกิดความสงบสุขสันติในการมีปฏิสัมพันธ์กับคนในครอบครัว นับได้ว่าเป็นการแปรเปลี่ยนในแบบที่มีเหตุปัจจัยอันควรที่จะทำให้เกิดความเข้าใจอันดีต่อกันอย่างยั่งยืน และการหาทางแก้ไขเมื่อเกิดปัญหาความขัดแย้งไปในทางก้าวร้าว ตกลงกันไม่ได้รอการประทุสู่ความรุนแรง หรือความรุนแรงได้เกิดขึ้นแล้ว และหาทางแก้ไขให้ทุเลาลงและป้องกันมิให้เกิดในครั้งต่อไป (Resolution in terms of Problem Solving and Prevention) และการเยียวยา (Healing) ทั้งการจัดการในระยะเร่งด่วน (Immediate Action) และการบ่มเพาะ ปลูกฝังในระยะยาว (Long-term Action) โดยเป็นการเริ่มต้นจัดการด้วยจิตใจที่ตั้งมั่น แน่วแน่ของแต่ละปัจเจกบุคคลเองในครอบครัว และแผ่ขยายสู่ความร่วมมือโดยองค์กรร่วมในสังคม โดยการนำหลักพุทธธรรมสำคัญสำหรับการครองเรือนหรือใช้ชีวิตครอบครัวเดียวกันของชายหญิงในฐานะสามีภรรยา ร่วมกันสร้างฐานะความเป็นอยู่และทายาทสืบสกุล ได้แก่ กัลยาณมิตรธรรม เบญจศีล-เบญจธรรม ทิส ๖ ฆราวาสธรรม-สมธรรม พรหมวิหารธรรม สังคหวัตถุธรรม ทิฏฐิธัมมิกัตถประโยชน์ และวัชชีอปริหานิยธรรม มาใช้ผสมผสานกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในสังคมและ

สถาบันครอบครัว แนวคิด ทฤษฎี และแนวทางในการดำเนินการต่างๆ รวมถึงการศึกษาวิจัย ทดลองในโครงการต่างๆ ได้แก่ ความรุนแรงแฝงเร้น ความรุนแรงจากสื่อ ทฤษฎีความขัดแย้ง การเรียกร้องสิ่งที่ต้องการด้วยหลักอหิงสา ดำราพิชัยสงครามซุนหวู่ (ชัยชนะที่ไม่ต้องทำสงคราม) หลักเศรษฐกิจพอเพียง ทฤษฎีชนนิก แนวคิดจิตเดิมแท้ที่เรียกว่าจิตประภัสสร ทฤษฎีไร้ระเบียบ และผลกระทบผีเสื้อ ทฤษฎีตะแกรงแห่งความสัมพันธ์ ทฤษฎีตัวยู การศึกษาเหตุแห่งความไม่เสมอภาคในสถานภาพสมรส แนวคิดเกี่ยวกับความรักที่สมดุลในทฤษฎีสามเหลี่ยมแห่งความรัก รวมถึงกระบวนการให้คำปรึกษาในแนวตะวันตกผสมผสานตะวันออก เป็นต้น

ในการบูรณาการเชิงพุทธที่ได้จากการศึกษาวิจัย วิเคราะห์และสังเคราะห์อย่างละเอียดแล้ว ทำให้ได้แนวทางของการจัดการความรุนแรงในครอบครัว ๓ ทาง คือ ทางกาย ทางวาจา และทางใจ โดยมีกุญแจสำคัญดังนี้

๑. หลักพุทธธรรมทุกหลักที่นำมาใช้บูรณาการการจัดการความรุนแรงในครอบครัว ต่างก็นำสู่การหมั่นเจริญในทาน ศีล ภาวนา อันเป็นวัตรสำคัญในการนำมาช่วยจัดการกับความรุนแรงในครอบครัวได้อย่างมีประสิทธิภาพ

๒. การควบคุมอารมณ์โดยใช้สติเป็นเรื่องจำเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้นปัจเจกบุคคลในครอบครัวและในสถาบันสังคมที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ บ้าน วัด โรงเรียน และองค์กรที่เกี่ยวข้อง จำเป็นต้องร่วมมือกันพัฒนาสิ่งนี้ โดยให้ความสำคัญในเรื่องของการอบรมบ่มเพาะจิตใจด้วยการหมั่นปฏิบัติ ทาน ศีล และภาวนาร่วมกัน เพื่อลดละอึดติดตัวตน และรู้จักพัฒนาการมีปฏิสัมพันธ์ต่อสมาชิกในครอบครัวอย่างมีมิตรไมตรี มีน้ำใจต่อกัน รู้จักหน้าที่และความรับผิดชอบของตน มีความสามัคคีปรองดอง ช่วยกันร่วมสร้างบรรยากาศแห่งความสงบสุข ปราศจากความก้าวร้าวรุนแรงใดๆ

๓. หากเศรษฐกิจของครอบครัวไม่ดี ก็จะเป็นต้นเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดความรุนแรงในจิตใจ และสามารถโยกโยไปสู่ความรุนแรงทางกายได้ การดูแลเศรษฐกิจในครอบครัว จึงเป็นเรื่องสำคัญที่ต้องควบคู่ไปกับการดูแลจิตใจของคนในครอบครัว ซึ่งการหมั่นเจริญในทาน ศีล ภาวนา ก็จะช่วยในแต่ละปัจเจกบุคคลรู้จักใช้ชีวิตอย่างพอเพียง มีความสันโดษ ไม่ฟุ้งเฟ้อ ไม่หมกมุ่นในกามคุณ ไม่หมกมุ่นในอบายมุขต่างๆ ไม่จับจ่ายใช้สอยเกินตัว เกินรายได้ (เช่น การก่อหนี้ผ่านบัตรเครดิตตามรูปแบบการดำเนินชีวิตในแบบสังคมบริโภคของตะวันตก เป็นต้น)

๔. ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องโยกโยกับสถาบันครอบครัว ควรมีส่วนร่วมกันใช้ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีด้านการสื่อสารในการผลิตสื่อสีขาวเพื่อประสานรอยร้าว ความกดดัน ความรุนแรงทั้งทางจิตใจและร่างกาย ของคนในครอบครัวให้กลับคืนดี สามัคคี ปรองดองกันดังเดิม โดยเน้นให้ลูกๆ รู้จักมีความกตัญญูกตเวทีต่อบิดามารดาผู้ให้กำเนิด และครู อาจารย์ต้องมีส่วนชี้แนะนักเรียน

ให้กำลังใจในการประพฤติปฏิบัติตนเป็นคนดีของครอบครัวและสังคม นอกจากนั้นทุกฝ่ายต้องคอยสอดส่องดูแลเรื่องความรับผิดชอบต่อสังคมครอบครัวในการผลิตสื่อโฆษณาต่างๆ ในภาคธุรกิจที่อาจเป็นปัจจัยก่อความรุนแรงในครอบครัวได้

๕. ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องโยงใยกับสถาบันครอบครัว ต้องร่วมกันสร้าง “คุณธรรมนิยม” หรือ “ความดีนิยม” แทนที่ “วัตถุนิยม” ในสังคมยุคโลกาภิวัตน์ เพราะเป็นที่เห็นอย่างเด่นชัดกันแล้ว ทั้งในสังคมตะวันตก ตะวันออก และสังคมไทย ว่า ความนิยมในวัตถุ หรือมูลค่าทางวัตถุ เป็นสาเหตุใหญ่ที่นำสู่ความรุนแรงในปัจเจกบุคคลและในครอบครัว มากกว่าที่จะนำความสุขสงบมาให้ได้จริง

๖. การบ่มเพาะจิตใจของผู้เฝ้าสันติ เพื่อที่จะไม่เติบโตเป็นคนก้าวร้าว ก่อความรุนแรงใดๆ ในครอบครัว จำเป็นต้องเริ่มตั้งแต่การศึกษาจากระดับอนุบาลเป็นต้นไปจนถึงระดับอุดมศึกษา ด้วยการบรรจุวิชาที่เกี่ยวกับการสร้างครอบครัวอบอุ่น รวมถึงการรู้จักจัดการกับความกดดันในจิตใจตนเอง การรู้ทางหนีทีไล่หรือการป้องกันมิให้เกิดความรุนแรงในครอบครัว โดยการเริ่มที่ตนเองเป็นอันดับแรก คือรู้จักควบคุมอารมณ์ เสียสละอารมณ์หรือให้อภัยในความผิดพลาดของกันและกัน ไม่แก้ปัญหาที่ปลายเหตุ เป็นต้น

สรุปได้ว่า การศึกษาวิจัยเรื่อง “การจัดการความรุนแรงในครอบครัวเชิงพุทธบูรณาการ” ในครั้งนี้ ได้พบประเด็นคำตอบที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ทั้ง ๓ ประการที่ได้ตั้งไว้

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิเคราะห์ “การจัดการความรุนแรงในครอบครัวเชิงพุทธบูรณาการ” ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

ก. ข้อเสนอแนะในแง่นโยบายการนำไปใช้

คนในครอบครัว กลุ่มบุคคล ชุมชนและสังคมโดยรวม ควรมีบทบาทร่วมกันในการดำเนินการต่อไปนี้

๑. การนำหลักการบูรณาการตามการวิจัยของผู้วิจัยไปใช้ให้เกิดประโยชน์ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม เพื่อสนับสนุนส่งเสริมในทุกวิถีทางที่จะช่วยกันพัฒนาปรับเปลี่ยนพฤติกรรมและความสัมพันธ์ในครอบครัวให้ดีขึ้นเพื่อบรรเทาปัญหาความรุนแรงในครอบครัว

๒. ควรมีการบรรจุวิชา “ปัจเจกบุคคลกับการจัดการความรุนแรงในครอบครัว” ไว้ในหลักสูตรของวิชาสังคมศึกษาที่มีการนำแนวคิดต่างๆ ในพระพุทธศาสนาดังที่กล่าวไว้แล้วใน

บทสรุป ไปร่วมประยุกต์เข้ากับทฤษฎีทางสังคมต่างๆ โดยไม่จับแยกออกมาในหมวดศาสนา เพราะเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันของคนในครอบครัวซึ่งเป็นหน่วยสำคัญของสังคมโดยตรง

ข. ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยต่อไป

งานวิจัยที่น่าสนใจในการต่อยอดจากงานวิจัยนี้ คือ

๑. ประโยชน์ของการหมั่นเจริญในทาน ศีล ภาวนา กับการดำเนินชีวิตประจำวัน
(The Benefits of the Practices of Making Dhana, Having Morality and Meditation in Leading Daily Life)
๒. ครอบครัวมีสุขนำสู่สังคมมีสุข (Happy Families Lead to Happy Societies)
๓. ความเสมอภาคของชายและหญิงกับความรับผิดชอบต่อสถาบันครอบครัวเชิงพุทธ
บูรณาการ (Equal Right of Men and Women and the Responsibility towards Family Institution in the Integrated Buddhist Perspective)